

Terminy procesowe w kontekście reformy kanonów dotyczących spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa dokonanej przez papieża Franciszka

Reforma procesowa papieża Franciszka z 2015 roku, mówiąc skrótowo, związana jest z uproszczeniem oraz skróceniem kanonicznego orzekania o nieważności małżeństwa przez sądy Kościoła. Sam papież Franciszek na ten temat, w szczególności odnosząc się do przybliżenia wymierzania sprawiedliwości przez Kościół swoim wiernym, napisał w liście apostolskim *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*, że „bodźcem do przeprowadzenia reformy jest ogromna liczba wiernych, którzy choć pragną kierować się własnym sumieniem, coraz częściej odwracają się od struktur prawnych Kościoła wskutek fizycznego lub moralnego oddalenia; miłość i miłosierdzie wymagają, aby Kościół jak matka stał się bliski swoim dzieciom, które czują się odłączone. W tym sennie zostały oddane głosy większości moich Braci w biskupstwie, zebranych na ostatnim nadzwyczajnym Synodzie, podczas którego domagano się szybszych oraz prostszych procesów”¹. Sukcesywnie papież Franciszek dodał, że postanowił opublikować nowe normy kanoniczne, które będą miały na celu „przyspieszenie procesów, jak również ich uproszczenie w taki sposób, aby serca wiernych, którzy oczekują na wyjaśnienie swojej sytuacji, nie były zbyt długo zniewolone przez mroki wątpliwości z powodu opóźnień w wydaniu wyroku”².

¹ Franciszek, *List apostolski motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”, reformujący kanony Kodeksu Prawa Kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa. List apostolski motu proprio „Mitis et misericors Iesus”, reformujący kanony Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa (tekst łacińsko-polski)*, Tarnów 2015, s. 9.

² Franciszek, *List apostolski motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*, s. 9nn.

Naturalnie taki stan rzeczy nie oznacza, że wspomniana reforma zapomina o istotnym przymiocie małżeństwa: to jest o jego *n i e r o z e r w a l n o ś c i*³. Wręcz przeciwnie, papież Franciszek napisał na ten temat bardzo jasno, jak również bardzo konkretnie zobowiązał biskupów do czuwania w tym zakresie: „troska o zbawienie dusz, która – zarówno dzisiaj, tak jak w przeszłości – pozostaje najwyższym celem instytucji, ustaw i prawa, skłania Biskupa Rzymu do przedstawienia biskupom niniejszego aktu reformy. Uczestniczą bowiem oni wraz z nim w misji Kościoła, polegającej na ochronie jedności w wierze i w dyscyplinie dotyczącej małżeństwa, które jest podstawą i źródłem pochodzenia rodziny chrześcijańskiej”⁴.

Biskup diecezjalny winien zatem, w swoim *p a s t e r s k i m* sprawowaniu władzy sędziowskiej zagwarantować, że nie dojdzie w tej delikatnej materii do jakiegokolwiek formy laksyzmu⁵. Konkretnie każdy biskup diecezjalny, jako *iudex natus*, zgodnie z myślą najwyższego ustawodawcy, powinien aktualnie nie tylko osobiście wykonywać urząd sędziego, tak jak to mu zostało przyznane w szczególności w *processus brevior*, ale przede wszystkim winien on czuwać nad prawidłowym funkcjonowaniem sądu kościelnego mu podległego oraz zapewnić poprawną administrację sprawiedliwości poprzez jego efektywną pracę⁶. Każdy biskup diecezjalny pozostaje odpowiedzialny za wierną aplikację współczesnej reformy procesu małżeńskiego⁷. Co ciekawe, mimo że jest to zasadniczo reforma dotycząca kościelnego prawa procesowego, niemniej jednak posiada ona znaczący wydźwięk duszpasterski, który niewątpliwie cechuje dynamiczny pontyfikat papieża Franciszka⁸.

Papież Franciszek w swojej reformie procesowej, w aspekcie przyspieszenia oraz uproszczenia orzekania nieważności małżeństwa, między innymi postanowił, aby

3 Zob. Kodeks prawa kanonicznego [dalej: KPK], kan. 1056. Zob. E. B. O. Okonkwo, *I principi ispiratori della riforma e le loro incidenze sui profili attinenti al processo ordinario di nullità matrimoniale*, [w:] *Tra rinnovamento e continuità. Le riforme introdotte dal motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”*, a cura di E. B. O. Okonkwo, A. Recchia, Roma 2016, s. 19n.

4 Franciszek, List apostolski *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*, s. 9.

5 Franciszek, List apostolski *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*, s. 11. Zob. Tribunale Apostolico della Rota Romana, *Sussidio applicativo del Motu pr. „Mitis Iudex Dominus Iesus”*, Città del Vaticano 2016, s. 10.

6 E. B. O. Okonkwo, *I principi ispiratori...*, dz. cyt., s. 21.

7 L. Sabbarese, *Il processo matrimoniale più breve davanti al vescovo diocesano*, [w:] *Il processo matrimoniale più breve. Disciplina canonica e riflessi concordatari*, a cura di L. Sabbarese, R. Santoro, Bologna 2016, s. 47.

8 Zob. V. Andriano, *La normativa canonica sul matrimonio e la riforma del processo di nullità*, Città del Vaticano 2016, s. 170n.

„nie były już wymagane dwa zgodne wyroki stwierdzające nieważność małżeństwa, ale wystarczała moralna pewność osiągnięta przez pierwszego sędziego zgodnie z przepisami prawa”⁹. Jest to bardzo wyraźne odejście od wielowiekowej praktyki Kościoła w materii orzekania nieważności małżeństwa, konkretnie od decyzji papieża Benedykta XIV zawartej w konstytucji apostolskiej *Dei miseratione* z 3 listopada 1741 roku; co ciekawe, w niedalekiej przeszłości propozycje zniesienia obowiązku dwóch zgodnych wyroków w procesie małżeńskim nie zostały zaakceptowane, ani podczas prac nad Kodeksem prawa kanonicznego z 1983 roku, ani podczas sukcesywnej redakcji instrukcji procesowej *Dignitas connubii* z 2005 roku¹⁰. Aktualne przyspieszenie orzekania nieważności małżeństwa nie może jednak zagubić prawdy na temat zaskarżonego małżeństwa¹¹. Każdy bowiem wyrok sędziego kościelnego musi opierać się na pewności moralnej, która jest fundamentem każdego sprawiedliwego wyroku, jak to było i jest podkreślane w magisterium biskupów rzymskich¹².

1. Terminy procesowe w ogólności w KodeksPK oraz w *Dignitas connubii*

Mówiąc na temat terminów oraz odroczeń w procesie kanonicznym, Tadeusz Pawluk wskazuje, że przez terminy w prawie kanonicznym należy rozumieć czas, przed którego upływem powinna być dokonana jakaś czynność procesowa (*terminus ad quem*) albo po upływie którego następują określone skutki prawne (*terminus post quem*). Stąd też w procesie kanonicznym możemy wyróżnić terminy ustawowe (*termini legales*), czyli te określone w ustawie; terminy sądowe (*termini iudiciales*), czyli określone przez sędziego; oraz terminy umowne (*termini conventionales*), czyli określone przez strony za zgodą sędziego. W konsekwencji terminy obowiązujące

⁹ Franciszek, List apostolski *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*, s. 11. Zob. T. Rozkrut, Czy drugi wyrok w procesie małżeńskim jest konieczny?, „Roczniki Nauk Prawnych” 2 (2016), s. 137–153.

¹⁰ J. Llobell, *I processi matrimoniali nella Chiesa*, Roma 2015, s. 240. Zob. J. Llobell, *La pastoraltà del complesso processo canonico matrimoniale: suggerimenti per renderlo più facile e tempestivo*, [w:] VII. Ogólnopolskie Forum Sądowe: Kanoniczny proces małżeński dziesięć lat po opublikowaniu „*Dignitas connubii*”? Materiały z ogólnopolskiego spotkania pracowników sądownictwa kościelnego w Gródku nad Dunajcem w dniach 8–9 czerwca 2015 roku, red. T. Rozkrut, Tarnów 2016, s. 17–52.

¹¹ F. Coccopalmerio, *Processo matrimoniale e missione della Chiesa*, [w:] *La riforma del processo matrimoniale ad un anno dal motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”*, a cura di L. Musso, C. Fusco, Città del Vaticano 2017, s. 22.

¹² C. J. Errázuriz M., *Corso fondamentale sul diritto nella Chiesa*, Milano 2017, s. 520n.

w procesie mogą być prekluzyjne, czyli zawite (*fatalia legis*), których nie można wydłużać bez ujemnych skutków dla stron, oraz takie, które mogą być przedłużone, a więc dopuszczające odroczenia (*dilationes*)¹³.

Po przywołanej powyżej syntetycznej wypowiedzi doktryny na temat terminów procesowych wypada wskazać, że Kodeks prawa kanonicznego z 1983 roku zawiera trzy kanony – można powiedzieć na zasadzie określenia norm ogólnych – na temat terminów oraz odroczeń sądowych: *De terminis et dilationibus*, KPK, kan. 1465–1467. Ponadto w wielu innych właściwych miejscach określa terminy procesowe, czasami tego nie robi w sposób wyraźnie określony, to znaczy nie podaje konkretnego terminu, ale stosuje np. zwrot ogólny: „odpowiedni termin”, stąd też mógłby on zostać określony przez ustawodawcę partykularnego, np. w regulaminie sądu¹⁴.

Kodeks Jana Pawła II z 1983 roku postanawia, że terminy zawite, czyli terminy wyznaczone ustawowo na wygaśnięcie uprawnień, nie mogą zostać odroczone ani ważnie skrócone, chyba że w tym ostatnim wypadku strony o to proszą¹⁵. Natomiast terminy sądowe i umowne, przed ich upływem, mogą być przez sędziego, gdy zachodzi słuszna przyczyna (*iusta intercedente causa*), po wysłuchaniu lub na prośbę stron, odroczone, nigdy zaś, chyba że za zgodą stron, ważnie skrócone¹⁶. Należy szybko zauważyć, że rysuje się tutaj bardzo praktyczna różnica między terminami zawitymi a terminami sądowymi oraz umownymi; terminy zawite, czyli wyznaczone ustawą przez prawodawcę powszechnego, nie mogą być odraczane.

Ponadto sędzia winien czuwać, by spór nie trwał zbyt długo z powodu odroczenia¹⁷. Kiedy natomiast ustawa nie ustala terminów dla dokonania aktów procesowych, sędzia powinien je określić, biorąc pod uwagę naturę każdego aktu¹⁸. Niewątpliwie winny one być roztropnie wyznaczone, przede wszystkim poprzez optykę toczącego się postępowania procesowego, wraz z należną troską o sprawność procesu kanonicznego.

Kodeksowa uwaga praktyczna: jeśli w dniu wyznaczonym dla aktu procesowego trybunał nie urzęduje, termin należy uznać za odroczony

---

¹³ T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 4: *Doczesne dobra Kościoła, sankcje w Kościele, procesy*, Olsztyn 1990, s. 215n.

¹⁴ Zob. np. KPK, kan. 1506, 1513 § 3, oraz kan. 1516.

¹⁵ KPK, kan. 1465 § 1.

¹⁶ KPK, kan. 1465 § 2.

¹⁷ KPK, kan. 1465 § 3.

¹⁸ KPK, kan. 1466.

do pierwszego kolejnego dnia roboczego¹⁹. Powyższa norma dotyczy wszystkich trzech terminów, to znaczy terminów zawitych, sądowych oraz umownych.

Instrukcja procesowa *Dignitas connubii* z 2005 roku w art. 81–83 praktycznie przepisuje normy kan. 1465–1467, jedynie art. 81 § 2 – na fundamencie kan. 1465 § 2 – otrzymał nową redakcję: „Natomiast terminy sądowe i umowne, to jest terminy ustalone przez sędziego z własnej inicjatywy lub za zgodą stron, jeśli zachodzi słuszna przyczyna i po wysłuchaniu lub na prośbę stron, mogą być przed ich upływem przez sędziego przedłużone, nigdy zaś bez ich zgody nie mogą być ważnie skrócone”; podobnie art. 81 § 3: „Sędzia powinien jednak czuwać, aby dłużotrwałe rozpatrywanie sprawy nie wynikało z odroczenia (por. kan. 1465, § 3)”.

Jak liczyć czas w procesie kościelnym, mówią kodeksowe normy generalne²⁰, w szczególności czytamy tam, że „czas ciągly należy rozumieć jako niedopuszczający żadnej przerwy”, z kolei przez „czas użyteczny należy rozumieć, że wykonującemu lub dochodzącemu swego prawa tak przysługuje, iż dla nie wiedzącego albo nie mogącego działać nie płynie”²¹. Ponadto „pierwszego dnia nie wlicza się do terminu, chyba że jego początek zbiega się z początkiem dnia, albo prawo wyraźnie coś innego zastrzega”²².

Syn t e t y c z n i e: podejmowanie czynności procesowych w trakcie postępowania sądowego jest ograniczone w czasie i w związku z tym mamy do czynienia z terminami procesowymi: ustawowymi (ustalonymi w ustawie), sądowymi (ustalonymi przez sędziego z własnej inicjatywy) i umownymi (ustalonymi przez sędziego za zgodą stron). Ponadto terminy mogą być nieprzedłużalne, czyli zawite, albo przedłużalne. Pierwsze (*fatalia legis*) są terminami określonymi zazwyczaj ustawą i nie dopuszczają przedłużenia przez sędziego, a w konsekwencji powodują wygaśnięcie uprawnień; mogą być jednak przez sędziego ważnie skrócone, ale tylko na prośbę stron. Drugie dotyczą terminów sądowych i umownych; jeśli zachodzi słuszna przyczyna, to mogą być one przed ich upływem przedłużone przez sędziego, po wysłuchaniu stron lub na ich prośbę oraz można je także ważnie skrócić, ale tylko za zgodą stron. Obowiązkiem sędziego jest jednak niedopuszczanie

¹⁹ KPK, kan. 1467.

²⁰ Zob. KPK, kan. 200–203.

²¹ KPK, kan. 201 § 1–2. „Dzień w prawie oznacza stały czasokres obejmujący 24 kolejno liczone godziny i zaczyna się od północy, chyba że inaczej wyraźnie zastrzeżono. Tydzień to okres 7 dni, miesiąc okres 30 dni, a rok 365 dni, chyba że miesiąc i rok poleca się brać zgodnie z kalendarzem. Jeżeli czas jest ciągly, miesiąc i rok należy zawsze liczyć zgodnie z kalendarzem”; KPK, kan. 202 § 1–2.

²² KPK, kan. 203 § 1.

do opóźnień i nadużyć, które, wydłużając postępowanie sądowe, szkodziłyby stronie przeciwnej lub dobru wspólnemu²³.

2. Terminy procesowe w *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*

Poddane zostaną obecnie analizie nowe łacińskie kanony procesowe wprowadzone reformą procesową papieża Franciszka. Naturalnie oprócz wyszczególnionych terminów podanych dla procesu dotyczącego orzeczenia nieważności małżeństwa obowiązuje norma generalna zawarta w kan. 1453, która jasno stanowi, że należy „jak najszybciej, z zachowaniem sprawiedliwości, zakończyć wszystkie sprawy tak, by w trybunale pierwszej instancji nie przeciągały się powyżej roku, zaś w trybunale drugiej instancji powyżej sześciu miesięcy”.

Na powyższy temat wielokrotnie wypowiadali się także biskupi rzymscy, przede wszystkim, w alocucjach rotalnych, w szczególności dobrze będzie przywołać słowa św. Jana Pawła II, który w roku 1984, czyli w bezpośrednim okresie po promulgacji posoborowego Kodeksu prawa kanonicznego, wskazał, że zakończona wraz z promulgacją nowego prawa reforma kanonicznego prawa procesowego starała się wyjść naprzeciw częstym głosom krytycznym, nierzadko słusznym, które dotyczyły powolności oraz przesadnej długości procesów małżeńskich; papież wskazał także, że zakończona reforma – przy zachowaniu koniecznych gwarancji związanych z formalnym *iter* procesowym – miała na celu między innymi uczynić administrację sprawiedliwości bardziej wygodną oraz funkcjonalną, uprościć jej procedury, zredukować formalności, skrócić terminy, powiększyć dyskrecyjną władzę sędziego kościelnego²⁴. Naturalnie powyższe działania nie mogły mieć na celu wprowadzenia zaniedbań w poprawnym studiowaniu analizowanych spraw procesowych oraz nie mogą doprowadzić do niewłaściwego stosowania procedur sądowych²⁵.

Przechodząc do nowych kanonów promulgowanych przez papieża Franciszka w 2005 roku, należy przede wszystkim wskazać, że:

---

²³ W. Kiwior, *Komentarz do art. 81 DC*, [w:] *Komentarz do Instrukcji procesowej „Dignitas connubii”*, red. T. Rozkrut, Sandomierz 2007, s. 143.

²⁴ Jan Paweł II, *Ad Praelatos Auditores S. Romanae Rotae coram admissos*, 26.01.1984, „Acta Apostolicae Sedis” 76 (1984), s. 647, n. 5.

²⁵ Zob. Jan Paweł II, *Ad Praelatos Auditores...*, dz. cyt.

1. Zostało przypomniane przez nowe prawo procesowe, iż zasadniczo małżeństwo należy zaskarżyć w sądzie Kościoła za życia obojga małżonków: „małżeństwo, które za życia obojga małżonków nie zostało zaskarżone, nie może być zaskarżone”²⁶. To byłaby zasada generalna, od której istnieje jednak wyjątek przewidziany wyraźnie przez ustawodawcę kościelnego: „chyba że kwestia dotycząca ważności ma charakter przedprocesowy dla rozwiązania innego sporu, bądź na forum kanonicznym, bądź na forum świeckim”²⁷.

Subsydium aplikacyjne *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus* opublikowane przez Trybunał Apostolski Roty Rzymskiej wskazuje, że generalnie (*normalmente*) to sami małżonkowie zaskarżają swoje małżeństwo; naturalnie może tego dokonać także rzecznik sprawiedliwości, ale tylko wówczas, kiedy nieważność małżeństwa została już ogłoszona i małżeństwo nie może zostać uważnione albo nie jest to wskazane²⁸.

2. W sytuacji przyjęcia skargi powodowej przez wikariusza sądowego winien on „nakazać dekretem umieszczonym pod tą skargą [to znaczy dekretem dołączonym do skargi powodowej], aby jej egzemplarz został doręczony obrońcy węzła oraz, jeżeli skarga powodowa nie została podpisana przez obie strony, także stronie pozwanej, wyznaczając jej termin piętnastu dni na wyrażenie swojego stanowiska odnośnie do żądania”²⁹. Czy wskazany czas dotyczy też obrońcy węzła małżeńskiego?

Łaciński tekst stanowi precyzyjnie: „eidem dato termino quindecim dierum ad suam mentem de petitione aperiendam”. Analiza tekstu wskazuje, że wyznaczony czas dotyczy tylko drugiej strony procesowej, pomija zaś termin dla wypowiedzenia się w przedmiocie procesu przez obrońcę węzła małżeńskiego, który, jak się wydaje, winien być zatem ustalony przez sędziego i zasadniczo nie powinien być terminem różnym od terminu ustalonego przez ustawodawcę dla strony procesowej.

„Po upływie wskazanego terminu i po ponownym wezwaniu drugiej strony do przedstawienia swojego stanowiska, o ile wikariusz sądowy uznał to za właściwe, po wysłuchaniu obrońcy węzła, winien swoim dekretem określić formułę wątpliwości oraz zdecydować, czy sprawa ma być rozpoznawana w procesie zwykłym, czy w procesie skróconym, według kan. 1683–1687. Dekret ten winien być natychmiast

²⁶ KPK/MIDI, kan. 1674 § 2.

²⁷ KPK/MIDI, kan. 1674 § 2.

²⁸ KPK/MIDI, kan. 1674 § 1, n. 2. Zob. Tribunale Apostolico della Rota Romana, *Sussidio applicativo...*, dz. cyt., s. 23.

²⁹ KPK/MIDI, kan. 1676 § 1.

notyfikowany stronom oraz obrońcy wężła³⁰. Nie jest podane, jak szybko ma się odbyć ponowne, ewentualne, wezwanie drugiej strony, ale wydaje się, że winno ono nastąpić dość szybko, to znaczy kilka lub maksymalnie kilkanaście dni po upływie wskazanego w nowym kan. 1676 § 1 terminu piętnastu dni na wyrażenie stanowiska w przedmiocie procesu. Wydaje się, że dopiero wówczas wikariusz sądowy powinien wysłuchać obrońcę wężła małżeńskiego, gdyż właśnie wtedy będzie on miał pełny ogład sytuacji po zapoznaniu się ze stanowiskiem stron procesowych; taki układ zapewni oficjałowi podjęcie właściwej decyzji sukcesywnej, której konsekwencją będzie przede wszystkim określenie właściwej formy procesu małżeńskiego, to znaczy, czy ma on się odbyć w formie zwykłej czy raczej skróconej.

Warto również pokreślić, że reforma procesowa wyznacza nowy sposób postępowania po wpłynięciu do sądu kościelnego skargi powodowej, w którym główne zadania spoczywają teraz na wikariuszu sądowym³¹.

3. Nowy kan. 1679 stwierdza, że pierwszy wyrok pozytywny w procesie małżeńskim, czyli „wyrok stwierdzający po raz pierwszy nieważność małżeństwa, po upływie terminów ustalonych w kan. 1630–1633, staje się wykonalny”³². Powyższa norma *motu proprio* *Mitis Iudex Dominus Iesus* uwzględnia obowiązujące normy w przedmiocie apelacji; ponadto ustala, aby w następstwie upłynięcia terminów wyznaczonych na złożenie apelacji wydany został dekret wykonawczy³³. W konsekwencji, po tym, jak wyrok stwierdzający nieważność małżeństwa stał się wykonalny, strony, których małżeństwo zostało uznane za nieważne, mogą zawrzeć nowe małżeństwo, chyba że zostało to zabronione zakazem dołączonym do samego wyroku lub postanowieniem ordynariusza miejsca³⁴.

³⁰ KPK/MIDI, kan. 1676 § 2.

³¹ Zob. KPK, kan. 1501–1506.

³² „Apelację należy zgłosić sędziemu, który wydał wyrok, w zawitym terminie piętnastu dni użytecznych od wiadomości o ogłoszeniu wyroku”; KPK, kan. 1630 § 1. Ponadto kan. 1633 ustala, że „Apelację należy poprzeć u sędziego, do którego jest kierowana, w ciągu miesiąca od jej zgłoszenia, chyba że sędzia, od którego się apeluje, udzielił stronie dłuższego terminu do jej poparcia”.

³³ „Po tym, jak wyrok stwierdzający nieważność małżeństwa stał się wykonalny, strony, których małżeństwo zostało uznane za nieważne, mogą zawrzeć nowe małżeństwo, chyba że zostało to zabronione zakazem dołączonym do samego wyroku lub postanowieniem ordynariusza miejsca. Natychmiast, gdy wyrok stał się wykonalny, wikariusz sądowy winien notyfikować go ordynariuszowi miejsca, w którym małżeństwo zostało zawarte. On zaś ma się zatroszczyć, by w księgach małżeństw i ochrzczonych jak najszybciej dokonano adnotacji o orzeczonej nieważności małżeństwa oraz ustanowionych ewentualnych zakazach”; KPK/MIDI, kan. 1682 § 1–2.

³⁴ Zob. KPK/MIDI, kan. 1682 § 2.

Praktyka podpowiada, aby dekret wykonawczy nie był wydany zaraz w następnym dniu po upływie terminu na złożenie apelacji, gdyż może się zdarzyć, że właśnie w tym dniu apelacja została wysłana pocztą i jest jeszcze w drodze do sądu. Stąd też praktyka sądowa oraz roztropność podpowiadają, aby z wydaniem dekretu wykonawczego poczekać od trzech do pięciu dni, tak aby nie musiał on być sukcesywnie odwoływany, ze względu na prawidłowo złożoną apelację. Ponadto praktyka podpowiada, aby sąd kościelny posiadał w dokumentacji procesu zaświadczenie o odebraniu przez stronę procesową wydanego wyroku, gdyż zgodnie z normą kan. 1630 § 1 ustawy czas wyznaczony na apelację jest czasem użytecznym.

4. Zgodnie z kan. 1619–1640 (tj. z normami na temat skargi o nieważność wyroku: kan. 1619–1627³⁵, oraz na temat apelacji: kan. 1628–1640³⁶), stronie, która uważa się za pokrzywdzoną, jak również rzecznikowi sprawiedliwości oraz obrońcy węzła małżeńskiego przysługuje prawo wniesienia skargi o nieważność wyroku lub apelacji od wydanego wyroku³⁷. Ponadto należy pamiętać, że „skarga o nieważność może być wniesiona razem z apelacją, w terminie ustalonym na apelację”³⁸, oraz o tym, że również „sam sędzia może z urzędu odwołać lub poprawić wydany przez siebie wyrok w terminie ustalonym do działania w kan. 1623 [czyli w ciągu trzech miesięcy od wiadomości o ogłoszeniu wyroku], chyba że w międzyczasie zgłoszono apelację razem ze skargą o nieważność albo nastąpiła sanacja nieważności przez upływ czasu, o którym w kan. 1623”³⁹.

---

35 Wśród kanonów dotyczących skargi o nieważność wyroku należy wskazać na kan. 1621, który stanowi, że skarga o nieważność wyroku z powodu wady dotyczącej jego nieważności nieusuwalnej „może być zgłaszana w formie zarzutu zawsze, natomiast w formie skargi – wobec sędziego, który wydał wyrok – w ciągu dziesięciu lat od dnia ogłoszenia wyroku” (w tym wypadku będzie obowiązywał także kan. 202 § 1–2 oraz kan. 203 § 1–2); jak również kan. 1623, który stanowi, że skarga o nieważność wyroku z powodu wady dotyczącej jego nieważności usuwalnej „może być przedstawiona w ciągu trzech miesięcy od wiadomości o ogłoszeniu wyroku”. Zob. także KPK, kan. 1491–1495 na temat skargi oraz zarzutu w ogólności.

36 Wśród kanonów na temat apelacji należy wskazać kan. 1635, który stanowi, że „po beużytecznym upływie apelacyjnych terminów zawitych, czy wobec sędziego, który wydał wyrok, czy wobec sędziego apelacyjnego, apelację uważa się za zaniechaną”, oraz kan. 1637 § 3: „jeżeli apelacja została wniesiona przez jedną ze stron co do pewnej części wyroku, strona przeciwna nawet po upływie apelacyjnych terminów zawitych, może wpadkowo apelować w stosunku do innych, w zawitym terminie piętnastu dni od dnia, w którym została zawiadomiona o głównej apelacji”.

37 KPK/MIDI, kan. 1680 § 1. Zob. A. Recchia, *I mezzi di impugnazione: alcune considerazioni*, [w:] *Tra rinnovamento e continuità...*, dz. cyt., s. 105–125.

38 KPK, kan. 1625.

39 KPK, kan. 1626 § 2.

Po wniesieniu apelacji oraz po jej stosownym poparciu trybunał apelacyjny, na mocy nowego kan. 1680 § 2, jest zobowiązany do wezwania stron celem „przedłożenia uwag w określonym terminie; po upływie tego terminu, jeżeli w sposób oczywisty wynika, że apelacja ma na celu jedynie działanie na zwłokę, trybunał kolegiálny winien potwierdzić swoim dekretem wyrok poprzedniej instancji”. Oczywiście rzeczą jest, że w tym wypadku będziemy mieli do czynienia z terminem wyznaczonym przez sędziego na przedłożenie ww. uwag w przedmiocie apelacji, który powinien być stosownie krótki, może wynosić np. od siedmiu do maksymalnie dziesięciu dni. Należy bowiem pamiętać, że minęły już terminy wyznaczone na złożenie apelacji oraz na jej merytoryczne poparcie.

Ponadto trybunał apelacyjny, kiedy będzie potwierdzał swoim dekretem – koniecznie umotywowanym – wyrok sądu niższej instancji, winien zostawić sobie należy czas, przede wszystkim, aby to potwierdzenie dekretem (zapewne wyroku pozytywnego) było oparte na pewności moralnej, która niewątpliwie związana jest z dokładną analizą akt procesowych⁴⁰: „do osiągnięcia pewności moralnej, wymaganej przez prawo, nie wystarczy przeważające znaczenie dowodów i poszlak, ale wymaga się, aby została wykluczona jakakolwiek roztropna pozytywna wątpliwość popełnienia błędu tak co do prawa, jak i co do ustaleń faktycznych, chociaż nie wyklucza się czystej możliwości czegoś przeciwnego”⁴¹.

5. Wniesienie prośby w przedmiocie ponownego rozpatrzenia sprawy już osądzonej przez sąd Kościoła, także związane jest z terminami określonymi przez ustawodawcę kościelnego. Konkretnie „jeżeli został wydany wyrok podlegający wykonaniu, można zwrócić się w każdym czasie do trybunału trzeciego stopnia w celu nowego wniesienia sprawy według kan. 1644, przedstawiając nowe i poważne dowody lub argumenty w terminie zawitym trzydziestu dni od wniesienia zaskarżenia”⁴². Należy jednak pamiętać, że papież Franciszek dnia 7 grudnia 2015 roku potwierdził wcześniejsze dyspozycje papieża Benedykta XVI z dnia 11 lutego 2013 roku, dotyczącego tego, że wobec Trybunału Apostolskiego Roty Rzymskiej nie jest dopuszczana prośba wyrażona w formie rekursu celem uzyskania *nova causae propositio*, po tym, gdy jedna ze stron procesowych zawarła sukcesywne

---

⁴⁰ Zob. J. Llobell, *Alcune questioni comuni ai tre processi per la dichiarazione di nullità del matrimonio previsti dal m.p. „Mitis Iudex”, „Ius Ecclesiae”* 28 (2016), s. 35.

⁴¹ MIDI, art. 12.

⁴² KPK/MIDI, kan. 1681.

małżeństwo kanoniczne, chyba że zostałyby wykazana ewidentna niesprawiedliwość decyzji⁴³.

Przywołany kan. 1644 stanowi, że nowe wniesienie sprawy (*nova causae propositio*) winno być rozstrzygnięte przez trybunał apelacyjny w ciągu miesiąca od przedstawienia nowych dowodów i argumentów, stąd też w tym czasie ma on wydać dekret oraz ustalić, czy nowe wniesienie sprawy należy dopuścić, czy też nie⁴⁴.

6. Natychmiast (*statim*), gdy wyrok stał się wykonalny, wikariusz sądowy winien notyfikować go ordynariuszowi miejsca, w którym małżeństwo zostało zawarte. On zaś ma się zatroszczyć, by w księgach małżeństw i ochrzczonych jak najszybciej (*quam primum*) dokonano adnotacji o orzeczonej nieważności małżeństwa oraz ustanowionych ewentualnych zakazach⁴⁵. Mamy tutaj zatem do czynienia z obowiązkiem natychmiastowego działania, który został wyrażony dwoma różnymi terminami: „natychmiast” oraz „jak najszybciej”.

7. Proces małżeński skrócony przed biskupem został także związany z konkretnymi terminami. I tak wikariusz sądowy w tym samym dekrete, w którym określa formułę wątpliwości, po powołaniu instruktora i asesora wzywa wszystkich, którzy powinni wziąć w nim udział, na posiedzenie (*ad sessionem*), które winno odbyć się w ciągu trzydziestu dni, zgodnie z kan. 1686⁴⁶. Wymieniony kanon ustala sukcesywnie, że instruktor, o ile to możliwe, winien zebrać dowody podczas jednego posiedzenia i wyznaczyć termin piętnastu dni na przedstawienie uwag na korzyść wężła oraz wniosków obrończych stron, jeżeli takie zgłaszają⁴⁷.

Biskup diecezjalny, po otrzymaniu akt, po konsultacji z instruktorem oraz asesorem, rozważywszy uwagi obrońcy wężła i wnioski obrończe stron, gdy takie zgłoszono, jeżeli osiągnął moralną pewność co do nieważności małżeństwa, winien wydać wyrok; w przeciwnym razie przekazuje sprawę do procesu zwykłego⁴⁸. Przewodawca nie ustala, w jakim czasie powinien biskup diecezjalny podjąć przypisaną mu decyzję, jednak zważywszy, że mamy do czynienia z procesem skróconym,

---

43 *Rescritto „ex Audientia ss.mi” sulla nuova legge del processo matrimoniale*, [w:] Tribunale Apostolico della Rota Romana, *Sussidio applicativo...*, dz. cyt., s. 50.

44 KPK, kan. 1644 § 1.

45 KPK/MIDI, kan. 1682 § 2.

46 KPK/MIDI, kan. 1685. Ponadto art. 17 MIDI ustalił, że w wezwaniu do sądu, które ma zostać dokonane zgodnie z kan. 1685, strony winny zostać poinformowane o tym, że nie później niż na trzy dni przed posiedzeniem dowodowym mogą złożyć propozycje kwestii niezwiązanych do skargi powodowej, co do których proszą o przesłuchanie stron lub świadków.

47 KPK/MIDI, kan. 1686.

48 KPK/MIDI, kan. 1687 § 1.

w którym już ustalono inne terminy na trzydzieści oraz piętnaście dni, wydaje się, że decyzja biskupa diecezjalnego nie powinna być odwlekana w czasie i powinien ją podjąć np. w terminie do dwudziestu dni od dnia otrzymania akt procesowych. Tym bardziej że jak postanawia nowy kan. 1687 § 2, pełny tekst wyroku wraz z uzasadnieniem winien zostać jak najszybciej (*quam citius*) notyfikowany stronom⁴⁹.

W „Zasadach proceduralnych w sprawach o stwierdzenie nieważności małżeństwa” zostało niejako dopowiedziane, że biskup diecezjalny ustala według swojej roztropności sposób ogłoszenia wyroku (bez odniesienia do konkretnego czasu, ale nie ulega wątpliwości, że winien to uczynić stosunkowo szybko) oraz że wyrok, podpisany przez biskupa i notariusza, winien przedstawić motywy podjętej decyzji w sposób zwięzły i uporządkowany oraz być notyfikowany stronom co do zasady w ciągu miesiąca od dnia wydania decyzji⁵⁰. Mamy tutaj zatem nieformalne wprawdzie, ale jednak, odwołanie do postanowienia kan. 1610 § 3, który stanowi, że wyrok powinien być wydany nie później niż w ciągu miesiąca od dnia, gdy sprawa została rozstrzygnięta. Nie będzie miało miejsce zastosowanie tutaj dalszej części przywołanej normy kanonicznej: „chyba że w trybunale kolegiальnym sędziowie dla ważnej przyczyny wyznaczili dłuższy okres czasu”, gdyż mamy wyrok wydany przez sędziego jednoosobowego, który z godnie z kan. 1610 § 1 sam powinien sporządzić wyrok.

W wypadku apelacji w procesie małżeńskim skróconym przed biskupem należy rozumieć, że obowiązują ustalone terminy jej dotyczące; w sytuacji, kiedy w sposób oczywisty wynika, że apelacja ma na celu jedynie działanie na zwłokę, metropolita lub stosowny biskup diecezjalny lub dziekan Roty Rzymskiej winni ją od razu (*a limine*) odrzucić swoim dekretem albo przekazać do procesu zwykłego na drugim stopniu⁵¹. Poza ogólnym stwierdzeniem „od razu” nie ma tutaj innych szczegółów, ale nie ulega wątpliwości, że powyższa – niewątpliwie procesowo bardzo ważna – decyzja winna zostać dobrze przemyślana oraz uzasadniona⁵².

8. W procesie dokumentalnym biskup diecezjalny lub wikariusz sądowy lub wyznaczony sędzia, „pomijając formalności procesu zwykłego, ale po wezwaniu

---

49 W procesie zwykłym prawodawca ustanowił termin na sporządzenie wyroku zasadniczo na jeden miesiąc. Zob. KPK, kan. 1610 § 3.

50 MIDI, art. 20 § 1-2. Zob. Tribunale Apostolico della Rota Romana, *Sussidio applicativo...*, dz. cyt., s. 40n.

51 KPK/MIDI, kan. 1687 § 4.

52 Zob. T. Rozkrut, *Apelacja w kanonicznym procesie małżeńskim według motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus” (zagadnienia formalno-praktyczne)*, „Scripturae lumen” 8 (2016), s. 415-431.

stron i z udziałem obrońcy węzła, może orzec wyrokiem nieważność małżeństwa, jeżeli z dokumentu, który nie podlega żadnemu sprzeciwowi lub zarzutowi, wynika w sposób pewny istnienie przeszkody zrywającej lub brak przepisanej prawem formy, jeżeli z taką samą pewnością wiadomo, że dyspensa nie została udzielona, albo że pełnomocnik nie posiadał ważnego zlecenia”⁵³. Również w przypadku procesu dokumentalnego nie został określony czas wydania wyroku orzekającego o nieważności małżeństwa, ale zważywszy na naturę takiego procesu, wspomniane orzeczenie nieważności w formie wyroku powinno być wydane stosunkowo szybko. Z praktycznego punktu widzenia należy pamiętać, że proces dokumentalny może mieć zastosowanie tylko wtedy, gdy małżeństwo było zawarte zgodnie z formą kanoniczną⁵⁴.

Ewentualna apelacja w procesie opartym na dokumencie winna mieć miejsce zgodnie z terminami przyznanymi na apelację⁵⁵. Również nie został podany termin dotyczący rozstrzygnięcia przez sędziego drugiej instancji w przedmiocie zatwierdzenia wyroku czy też ewentualnego odesłania sprawy do trybunału pierwszej instancji, celem rozpatrzenia jej w procesie zwykłym⁵⁶. Winno to jednak odbyć się sprawnie, zwłaszcza jeżeli w perspektywie rysowałby się zwykły proces małżeński w pierwszej instancji.

P o d s u m o w u j ą c powyższy zasadniczy fragment wypowiedzi, należy zwrócić uwagę, że nowe kanony zawierają normy, które wyraźnie wyznaczają czas na określone postępowanie, są też i takie sytuacje, że pozostaje on do ustalenia przez sędziego, jak również pozostają zachowane tradycyjne zwroty kanoniczne – „natychmiast” (*statim*) lub „jak najszybciej” (*quam primum* oraz *quam citius*); warto również wspomnieć o wprowadzeniu przez papieża Franciszka pojęcia *a limine*, czyli „od razu”.

Zakończenie

Próbując podsumować wypowiedź o terminach procesowych w kontekście reformy procesowej papieża Franciszka, dobrze będzie przywołać jego następujące słowa:

---

53 KPK/MIDI, kan. 1688.

54 L. Sabbarese, *Nuove norme per la dichiarazione di nullità del matrimonio*, Bologna 2016, s. 34.

55 KPK/MIDI, kan. 1689 § 1–2.

56 KPK/MIDI, kan. 1690.

„należy zatem oczekiwać, że zarówno w dużych, jak i małych diecezjach biskup osobiście da sygnał do odnowy struktur kościelnych oraz że nie pozostawi on całkowicie funkcji sędowniczej w sprawach małżeńskich urzędowi kurialnym”⁵⁷. Niewątpliwie trzeba postawić, zapewne nie po raz pierwszy, pytanie: *jak została przyjęta oraz praktycznie podjęta reforma procesowa papieża Franciszka w poszczególnych Kościołach partykularnych, pamiętając, że to właśnie biskupi diecezjalni pozostają pierwszymi adresatami wymienionej reformy?*⁵⁸

Analizowany fragment współczesnej reformy procesowego prawa kanonicznego jasno uświadamia, że terminy w procesie dotyczącym orzeczenia nieważności małżeństwa winny być starannie oraz wiernie przestrzegane, być może konieczna będzie tutaj w niektórych wypadkach także zmiana mentalności w przedmiocie aplikowania prawa procesowego, dlatego też warto przywołać znany aforyzm, który poucza, że „sprawiedliwość opóźniona staje się sprawiedliwością zanegowaną” (Monteskiusz)⁵⁹.

Reforma procesowa papieża Franciszka, mimo że została wprowadzona z motywów duszpasterskich, przyczyniła się jednak zdecydowanie do uproszczenia oraz skrócenia kanonicznego procesu orzeczenia nieważności małżeństwa, jednak winna ona mobilizować pracowników sądownictwa kościelnego do wierności nowemu prawu w perspektywie dobra wspólnego⁶⁰. Co więcej, winna ona, także w perspektywie wiernego przestrzegania terminów procesowych, mobilizować wszystkich pracowników sądów Kościoła do wzajemnej współpracy, tak aby współczesny proces kościelny przybliżył się do wiernych, gdyż to był jeden z fundamentów jego reformy⁶¹.

---

57 Franciszek, List apostolski *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*, s. 11 nn.

58 Por. Franciszek, List apostolski *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*, s. 9.

59 E. B. O. Okonkwo, *I principi ispiratori...*, dz. cyt., s. 23.

60 Zob. D. G. Astigueta, *Riflessioni a proposito della natura giuridica del processo più breve*, „Periodica” 106 (2017), s. 56.

61 A. Zambon, *Il motu proprio „Mitis Iudex”. Punto di vista di un giudice*, „Periodica” 105 (2016), s. 434.

SUMMARY

Process dates in the context of the canons reform made by Pope Francis concerning cases of marriage nullity

The 2015 Pope Francis's process reform concerns simplification and shortening of canonical adjudication on the nullity of marriage by the Church Courts. Obviously, this state does not mean that the aforementioned reform forgets about the important attribute of marriage, i.e. its *i n d i s s o l u b i l i t y*; to the contrary, in his pastoral report on judicial power every diocese bishop should ensure that in this delicate matter there will not have place any reform of laxism.

Thus, current adjudication of marriage nullity cannot lose the truth about the contested marriage. Because every judgement given by a judge must be based on moral certainty that is a foundation of every fair judgement, as it has been and is highlighted in the *Magisterium* of the Roman Bishops.

The analysed fragment of the current reform of the process canon law clearly brings attention to the fact that dates should be carefully and accurately observed in the marriage nullity process. Here, in some cases, it may be possible that there will have to be made a change in mentality concerning application of the process law. Therefore, it is worth to invoke a known aphorism that teaches that a delayed justice is a negated justice (*Montesquieu*).

Although, the Pope Francis's process reform was made due to pastoral motifs, it has decisively influenced the marriage nullification adjudication canonical process in terms of its simplification and shortening. However, it should motivate the Church judiciary employees to be faithful in respecting the new law in the perspective of a common good. Moreover, in the perspective of accurate observance of the process dates, it should also motivate all the Church courts employees to mutual cooperation, so that the current Church process is closer to the believers, as this was one of the foundations of its reform.

Keywords: matrimonial process, the process reform, shortening, dates, simplification

Terminy procesowe w kontekście reformy kanonów dotyczących spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa dokonanej przez papieża Franciszka

Reforma procesowa papieża Franciszka z 2015 roku związana jest z uproszczeniem oraz skróceniem kanonicznego orzekania o nieważności małżeństwa przez sądy Kościoła. Naturalnie taki stan rzeczy nie oznacza, że wspomniana reforma zapomina o istotnym przymiocie małżeństwa: to jest o jego *n i e r o z e r w a l n o ś c i*; wręcz przeciwnie, każdy

biskup diecezjalny winien w swoim pasterskim sprawowaniu władzy sędowniczej zagwarantować, że nie dojdzie w tej delikatnej materii do jakiegokolwiek formy laksyzmu.

Aktualne przyspieszenie orzekania nieważności małżeństwa nie może zatem zagubić prawdy na temat zaskarżonego małżeństwa. Każdy bowiem wyrok sędziego kościelnego musi opierać się na pewności moralnej, która jest fundamentem każdego sprawiedliwego wyroku, jak to było i jest podkreślane w magisterium biskupów rzymskich.

Analizowany fragment współczesnej reformy procesowego prawa kanonicznego jasno uświadamia, że terminy w procesie dotyczącym orzeczenia nieważności małżeństwa winny być starannie oraz wiernie przestrzegane, być może konieczna będzie tutaj w niektórych wypadkach także zmiana mentalności w przedmiocie aplikowania prawa procesowego, dlatego też warto przywołać znany aforyzm, który poucza, że „sprawiedliwość opóźniona staje się sprawiedliwością zanegowaną” (Monteskiusz).

Reforma procesowa papieża Franciszka, mimo że została wprowadzona z motywów duszpasterskich, przyczyniła się jednak zdecydowanie do uproszczenia oraz skrócenia kanonicznego procesu orzeczenia nieważności małżeństwa, jednak winna ona mobilizować pracowników sądownictwa kościelnego do wierności nowemu prawu w perspektywie dobra wspólnego. Co więcej, winna ona, także w perspektywie wiernego przestrzegania terminów procesowych, mobilizować wszystkich pracowników sądów Kościoła do wzajemnej współpracy, tak aby współczesny proces kościelny przybliżył się do wiernych, gdyż to był jeden z fundamentów jego reformy.

Słowa kluczowe: proces małżeński, reforma procesowa, skrócenie, terminy, uproszczenie

---

BIBLIOGRAFIA

Źródła

1. Franciszek, *List apostolski motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”, reformujący kanony Kodeksu Prawa Kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa. List apostolski motu proprio „Mitis et misericors Iesus”, reformujący kanony Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa (tekst łacińsko-polski)*, Tarnów 2015.
2. Jan Paweł II, *Ad Praelatos Auditores S. Romanae Rotae coram admissos*, 26.01.1984, „Acta Apostolicae Sedis” 76 (1984), s. 643–649.
3. Tribunale Apostolico della Rota Romana, *Sussidio applicativo del Motu pr. Mitis Iudex Dominus Iesus*, Città del Vaticano 2016.

Literatura

4. Andriano V., *La normativa canonica sul matrimonio e la riforma del processo di nullità*, Città del Vaticano 2016.
5. Astigueta D. G., *Riflessioni a proposito della natura giuridica del processo più breve*, „Periodica” 106 (2017), s. 29–56.
6. Coccopalmerio F., *Processo matrimoniale e missione della Chiesa*, [w:] *La riforma del processo matrimoniale ad un anno dal motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”*, a cura di L. Musso, C. Fusco, Città del Vaticano 2017, s. 9–24.
7. Errázuriz M. C. J., *Corso fondamentale sul diritto nella Chiesa*, Milano 2017.
8. *Komentarz do Instrukcji procesowej „Dignitas connubii”*, red. T. Rozkrut, Sandomierz 2007.
9. Llobell J., *Alcune questioni comuni ai tre processi per la dichiarazione di nullità del matrimonio previsti dal m.p. „Mitis Iudex”*, „Ius Ecclesiae” 28 (2016), s. 13–38.
10. Llobell J., *I processi matrimoniali nella Chiesa*, Roma 2015.
11. Llobell J., *La pastoraltà del complesso processo canonico matrimoniale: suggerimenti per renderlo più facile e tempestivo*, [w:] VII. Ogólnopolskie Forum Sądowe: *Kanoniczny proces małżeński dziesięć lat po opublikowaniu „Dignitas connubii”*. Materiały z ogólnopolskiego spotkania pracowników sądownictwa kościelnego w Gródku nad Dunajcem w dniach 8–9 czerwca 2015 roku, red. T. Rozkrut, Tarnów 2016, s. 17–52.
12. Okonkwo E. B. O., *I principi ispiratori della riforma e le loro incidenze sui profili attinenti al processo ordinario di nullità matrimoniale*, [w:] *Tra rinnovamento e continuità. Le riforme introdotte dal motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”*, a cura di E. B. O. Okonkwo, A. Recchia, Roma 2016, s. 17–38.
13. Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 4: *Doczesne dobra Kościoła, sankcje w Kościele, procesy*, Olsztyn 1990.
14. Recchia A., *I mezzi di impugnazione. Alcune considerazioni*, [w:] *Tra rinnovamento e continuità. Le riforme introdotte dal motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”*, a cura di E. B. O. Okonkwo, A. Recchia, Roma 2016, s. 105–125.
15. Rozkrut T., *Apelacja w kanonicznym procesie małżeńskim według motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus” (zagadnienia formalno-praktyczne)*, „Scripturae lumen” 8 (2016), s. 415–431.
16. Rozkrut T., *Czy drugi wyrok w procesie małżeńskim jest konieczny?*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2 (2016), s. 137–153.

17. Sabbarese L., *Il processo matrimoniale più breve davanti al vescovo diocesano*, [w:] *Il processo matrimoniale più breve. Disciplina canonica e riflessi concordatari*, a cura di L. Sabbarese, R. Santoro, Bologna 2016, s. 37-84.
18. Sabbarese L., *Nuove norme per la dichiarazione di nullità del matrimonio*, Bologna 2016.
19. Zambon A., *Il motu proprio „Mitis Iudex”. Punto di vista di un giudice*, „Periodica” 105 (2016), s. 417-434.